

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-IG

Szerkesztette: Klaniczay Tibor. A szerkesztő munkatársai: Várjas Béla és V. Kovács Sándor. Írták: Gerézi Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Várjas Béla. Bp. 1964. Akadémiai K. 567 l. (A magyar irodalom története. 1.)

A felszabadulásunkat követő kultúrforradalom történeti szükségéből figyelmét kezdetben egészen az új szocialista világnézet kialakítása felé fordította és pillanatnyilag hajlamos volt mindent tagadni, mi nem annak közvetlen szolgálatában állott. A XIX. és XX. századi irodalommal szemben így háttérbe szorult a régi magyar irodalom megbecsülése. De amint 1949-ben újjáalakult az Irodalomtörténeti Társaság, benne már működésbe lépett egy „Régi magyar munkaközösség” is, melynek élére azonnal egy fiatal kutató, Klaniczay Tibor állott arra a kételyre adott válaszával, „vajon a felvilágosodást megelőző irodalom, egy-két nagy író kivételével (Balassi, Zrínyi), alkalmas-e arra, hogy mai feladataink megoldásánál, mai harcainkban segítséget nyújtson?...” „Az utóbbi két-három év eseményei... — felelte — megmutatták, hogy a régi magyar irodalom rendszeres, beható feldolgozása nemcsak nem politikai hiba, hanem újjászületett irodalomtörténetírásunk fontos kötelessége.” (MTA I. OK 1952. 43. 1.)

Két évvel később a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlése során Waldapfel József felszögezte (uo. 27.), hogy „legsürgőbb igény népünk legkülönbözőbb köreiből, valamint a népművelés és a közoktatás kultúrforradalmunk szükségleteit figyelő szerveinek részéről egy új marxista-leninista irodalomtörténet türelmetlen várásában jelentkezik... A kézikönyv előkészítésének kell megszabnia az öt éves terv végéig elvégzendő részletkutatások, szöveg- és forráskutatások többségének tárgyát.”

A régi magyar irodalom területén Klaniczay másfél évtizeden keresztül e marxista szintézis tervszerű felépítésére szentelte munkáját. A részlettanulmányok egész sorával tisztázta maga előtt főleg a XV—XVII. század problémáit és a marxista kutatás irányelveit, s ezeket külön-külön kötetekbe gyűjtötte össze (*Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961.—*Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964.). Megindította Stoll Bélával közösen a Szilády Áron-féle Régi Magyar Költők Tárának XVII. századi (I. kötetében még XVI. századi ver-

seket is tartalmazó) új sorozatát s annak módszereit a kritikai szövegkiadás legújabb eljárásaival frissítette fel. 1962-ben kelet-európai összehasonlító kongresszus összeülését mozdította elő a régi magyar irodalomnak a nyugatiaktól eltérő külön közös útjainak tisztázására, a szintézis megalkotására pedig ismételtén tett szerényebb keretek között próbát: kéziratként megjelent egyetemi jegyzetében, a Bóka László és Párdi Pál által kiadott, valamint a Szauder Józseffel és Szabolcsi Miklóssal együtt írt összefoglaló irodalomtörténetekben. Végül, de nem utolsósorban, kitérő munkatársi gárdát szervezett az egyes részterületek specialistáiból (Gerézi Rabán, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Várjas Béla), akik a középkor és a reneszánsz számos kérdését tisztázták az előmunkálatok során, majd pedig közös munkával hozzáfogtak a kézikönyv első kötetének megírásához. Ilyen előzmények után 1964-ben öntudatosan jelenthette Klaniczay, hogy az Irodalomtörténeti Intézet arra vállalkozik, hogy munkája nemcsak „tudományunk első marxista összefoglalása lesz, hanem az első igazi szintézis egész eddigi története során.” (*Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964. 37. 1.) E tekintetben ugyanis egyedül Horváth János munkája számíthatna előzménynek, ha az nem szakadt volna félbe a Mohács után félszázad vizsgálatával, tehát két és fél évtizeddel korábban, mint amennyi időközött *A magyar irodalom története* I. kötete felülel.

A legkitűnőbb polgári szintézis szemmel-tartásával fogjuk tudni legvilágosabban felmérni a Klaniczay által egységbe foglalt mű újdonságát. Igaz ugyan, hogy az összehasonlítás két tagja nem teljesen egyenmű, mert amott egyetlen, itt több szerző munkájáról van szó, de a régi magyar irodalom új történetében az alapkonceptió szintén jórészt egy embertől, a szerkesztőtől ered. Ő írta benne az egyes korszakokat értékelő ideológiai bevezető tanulmányokat és foglalta rendszerbe a lehetőségekhez mérten homogén munkaközösség eredményeit.

Ez a koncepció határozott vezérelvekre épül. Ismert tény, hogy a magyar irodalomtörténetírás XVIII. századi előfutárai, Czwittinger, Rotarides és Walawsky a hungarus-tudat alapján a magyarországi szlovák és német szerzők latin s népnyelvi műveit is felveszik tárgyalásuk körébe. Pápai Sámuel (1808) szakít először e kezdeményezéssel és a magyar nyelven írott művekre szorítja érdeklődését. Toldy Ferenc tovább viszi a korlátozást, mikor a nemzeti szellemet kifejező, Beöthy Zsolt, mikor az egész nemzethez szóló művészi értékű írásokat vallja csak vizsgálatának tárgyául. Velük szemben Klaniczay a régi magyar irodalom századaiban a különböző magyarországi nemzetiségeket átható hungarus-tudat érvényesülésére és a latinnak, mint közös kifejezési nyelvnek, valamint a népi énekmondóknak összekötő kapcsára való hivatkozással elvileg visszatér a Pápai előtti álláspontra s különösen a humanizmus és reformációs területein a szász polgárság szerepét is számon tartja. A Fanchali Jób-kódex, mely Balassi *Szép magyar komédiájának* teljes fogalmazását fenntartotta, magyar és szlovák szövegeket vegyest tartalmaz. „Az összmagyarországi irodalom része kell hogy legyen a tárgyalásnak mindaddig, míg a magyar nemzeti irodalom s hasonlóképpen a Magyarországon élő többi nép nemzeti irodalma ebből ki nem bontakozott az önálló úton.” A következő kötetben e szempont, például Zrínyivel, Bél Mátyással (aki magyarul-németül és szlávul egyaránt versel) kapcsolatban még fokozottabban fog érvényesülni.

Klaniczay ama megfontolás alapján fogadja el az így tágabban felfogott magyar irodalom külön „régii” szakaszának hagyományos megkülönböztetését, mely szerint a kelet-európai irodalmak közös jellemvonása, hogy a nyugati irodalmaktól eltérően a reneszánsz még nem teremt meg náluk a nemzeti nyelv állandó fölényét a latinnal szemben s ezt csak a felvilágosodás és romantika hozza meg számukra a XVIII. század végétől. Cezuraként azonban, úgy hisszük, inkább a Horváth János által okul felhozott irodalmi tudatban beállt változás fogadható el. Ha ugyanis a humanizmust is a reneszánszhoz számítjuk, ahogyan Klaniczay teszi, az Nyugaton is csak annak második, XVI. századi szakaszában váltott át a népnyelviségre, amikor az nálunk is már nagyjában előtérbe jutott. A fogalom különben nem szolgál sem Horváth Jánosnál, sem Klaniczaynál valami periodizáció alapjául, s mindketten az irodalom fejlődését egységes folyamatként fogják fel.

Ami az I. kötetben fölelt anyagot illeti, a válogatás szempontjai természetesen nem lehetnek azonosak a XIX. századi kötetben várhatóknál. A szerkesztő kétségtelenül ezt

tartja szem előtt, amikor az „Irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése”-ről szólva (*Marxizmus és irodalomtudomány* 39 l.) azt vallja, hogy „Kiinduló pontul feltétlenül a mai irodalomfogalmainkat kell alapul vennünk, s magyar irodalomon végső fokon a magyar nemzet közösségébe tartozó, magyar nyelven írott művészi alkotások összességét értjük.” A Beöthy-féle „művészi” követelménynek Janus Panponius, Balassi és a *Szép-historiák* megfelelnek, de a középkori oklevél-irodalom és egyházi szónoklat, a reformáció latin és magyar vitairódalma, kevés kivétellel, aligha. Az *első két kötet tárgya és felosztása* címet viselő bevezetésben a szerkesztő fel is sorolja, mely kategóriák meddig képezhetik az irodalomtörténeti feldolgozás tárgyát: az oklevelek az írásbeliség megszilárdulásáig; a hitvita a XVI.—XVII. században, az egyházi szónoklat a barokk-kor végéig, a történetírás az egész irodalomban, a latin irodalom a XVIII. század végéig. A maguk korában ezek egy része felemásan szépirodalmi műfajoknak tekinthető.

Az alapvető újság Klaniczay marxista szintézis-felfogásában azonban az, hogy az egyes irodalmi korszakokat osztálybázisuk gazdasági helyzetéből és társadalmi viszonyaiból vezeti le. Ilyen irányban bizonyos tapogatózások nem hiányoztak Horváth János irodalomfelfogásában, aki kiemeli, hogy anyagát „a történeti kibontakozás menetéhez híven, életszerű rendben igyekszik bemutatni” (*Reformáció* 481) s elvként nyilvánítja ki, hogy mindazok a tényezők, „melyek az irodalmi viszony létesítésében közreműködnek, együttevén határozzák meg egy-egy korszak irodalmi életét” (*Magyar irodalomelmélet*. 19.1.). A marxizmus elmélete terelte ezeket a tapogatózásokat helyes irányba.

Erre a felismerésre épül a kötet periodizációja is, mely függetlenül a történeti fordulatokhoz való alkalmazkodástól. Az irodalomtörténeti periódusok ugyanis ama társadalmi struktúra alapvető változásaihoz igazodnak, melynek felépítményei. Új esztétikai kategória mindig gyökeres társadalmi átalakulás tükrözője. Egy új társadalmi struktúrájának megismerésében azonban vissza kell nyúlni a gyökerekig, abba az őskorba, melyből írásos emlékeink még nem maradtak, de amelynek megnyilvánulásai kései emlékekből, máig fennmaradt sajtó vagy analógiás bizonyítékokból kielemezhetők. Ugyanez a helyzet áll fenn a középkori lovagköltészet kérdésében, melynek szövegemlékei a maguk korából ugyancsak hiányoznak. Horváth János kései feljegyzései a geszta-irodalom, illetőleg a XVI. századi regényes históriás ének kapcsán tárgyalja őket csak, ami az őskori, illetve a III. Bélától az Anjouk és Zsigmond koráig nyúló udvari műveltség társadalmi valóságából elszigetelt egy öncélú irodalomtör-

ténet dokumentumaivá, legbensőbb tartalmuktól idegen későbbi idők valamely szükségletének kiszolgálóivá változtatja őket.

A szintézis 1600-ig terjedő kötet csupán három periódust ismer: az ősköltészetet, a középkort és a reneszánszt. Mindegyiknek utolsó szakasza átnyúlik a következő korszak elejére. Így az ősköltészetet az udvari történetírásba átnyúló hatásáig kb. 1200-ig számítja, a középkort kb. 1000-tól 1530-ig s a reneszánszt kb. 1450-től, Zsigmond korától 1640-ig, minek utolsó évtizedei már átvezetnek a barokkba. Horváth Jánosnak az irodalmi tudat fejlődésére alapított korszakolása után, mi három kötetének jelzett címeiben világosan kifejezésre jut, a felszabadulás után megjelent két összefoglaló irodalomtörténet már igyekezett a marxizmus követelményeihez s az új kutatások által felvetett szempontokhoz igazodni. A Bóka—Pándi irodalomtörténet (1957) korszakolása I. ősköltészet; II. egyházi és lovagi irodalom (1000—1400); III. huszitizmus és reneszánsz első szakasza (1400—1525); IV. a reformáció és a reneszánsz második szakasza (1526—1602); a Klaniczay—Szauder—Szabolcsi összefoglalás (1961) már nagyjában a véglegesen kialakult három periódust különbözteti meg: ősköltészet (kb. XI. sz.-ig), középkor (a XI—XVI. sz. elejéig), reneszánsz (a XV. század közepétől a XVII. sz. elejéig).

E periodizáció utolsó tagja különösen sok vitára adott alkalmat. Az olasz irodalomtörténetírás ma is általában a cinquecentót nevezi a reneszánsz korának. Ezt megelőzi a humanizmus százada, a quattrocento, Natalino Sapegno szintézisének (1959) felfogásában is. A kiváló marxista olasz irodalomtörténész, Carlo Salinari, Lorenzo il Magnifico halálától, 1492-től a spanyol uralom itáliai megszüllődéséig, az 1529-i cambrai-i békéig számítja a Reneszánsz-kor határait (*Storia popolare della letteratura italiana*, II. köt. 1962.). Ez nagyjában megfelel annak, amit Engels A természet dialektikájának bevezetésében (1878) olvasunk (Marx-Engels *Művei*. 20. köt. Kossuth K. 1963. 325. l.): „... a modern természetkutatás, mint az egész újabb történelem, attól a hatalmas kortól kelteződik, amelyet mi németek az akkor ránk zúdult nemzeti szerencsétlenségről reformációnak nevezünk, a franciák renaissance-nak az olaszok cinquecentónak...” Irodalomtörténetírásunkban először Tolnai Gábor nevezte ugyanezt a századot, melyben a humanizmusnak az olasz fejlődéssel párhuzamos népnépvivő változása indul meg nálunk is, „reneszánsznak”. Humanizmus és reneszánsz tehát egymásra következő, de szorosan összetartozó korszakok. Az első előkészíti a másodikat és kiteljesedik benne.

Az általuk képviselt nagy világnézeti változásnak társadalmi bázisát a polgárság je-

lenti, melynek felnövekedése Dante korától kezdve észlelhető. Petrarca, Boccaccio munkássága tükrözi előrehaladását a feudalizmus szellemének lerombolásában. Salinari a kritikai szellem térhódítását tartja a humanizmus legbensőbb jellemvonásának. A középkoron belül kezdődő forrongás, a quattrocento és cinquecento századain keresztül azonban az Engels által úttörőnek felismert olasz polgárság gazdasági és társadalmi viszonyaiban beállt változásoknak volt alávetve. Eugenio Garin az olasz humanizmusról írott könyvében (II. kiad. 1964) a trecento második felét és a comunek virágzását festi fénykorának. A pénzgazdálkodás, manufaktúra és kereskedelem kialakulásával párhuzamos bérmunkás-réteg megerősödésétől a „popolo grasso” azonban a demokratikus városköztársaságot krízisbe sodorja és kiszolgáltatja az abszolút fejedelem hatalmának, mellyel szövetségre lép. Felgyülemlett gazdagságának vállalkozásokban való gyümölcsöztetése viszont hamarosan leküzdhetetlen akadályokba ütközik, mert a keleti kereskedelem útja Kolumbusz felfedezésével elterelődik a Földközi-tengertől. A polgárság a maga életszínvonalának emelésével, műpártolással válaszol a változásra. Kezdetben saját ideológiája nem lévén a feudalizmus elleni küzdelemben, az antik irodalomban talál pótlást rá s ez udvari kultúrává lesz a fejedelmekkel való szövetségben. A cinquecentóban viszont kimunkálja saját filozófiáját (G. Bruno, Campanella), természettudományos felfedezések gazdag sorával veszi birtokába a természetet és a latin használatának elzárkózásából kilépve újból érintkezést keres a néppel. A humanizmusnak tehát nem lelke, hanem csak egyik, de ideológiailag nélkülözhetetlen kifejezési eszköze az antikvitás szellemének antifeudális célzatú újjáébresztése, s olasz értelemben a reneszánsz ennek az ily segítséggel kialakult burzsoá ideológiának önállósulását és a nép felé való visszafordulását jelenti.

A feudalizmus történeti fejlődésfokának kimerülése nyomán a nyugati polgárság mindenütt korábban vagy későbben követte az előfutár olasz humanizmus több-kevésbé módosult formában. A feudalizmus túléltetése Kelet-Európában is jelentkezett, de az azt nyugaton hordozó fejlett polgárság hiányában más társadalmi osztályban talált bázisára. Nálunk a hazai iskolázás kifejlesztett már bizonyos „diákműveltségű” réteget, mely a humanizmus befogadását előmozdította; a nemesség és magasabb klérus körében pedig a királyi kancelláriának külföldi hatalmakkal való érintkezése tette szükségessé annak hivatalnokai részéről az új műveltségi áramlat követését. Dalmáciában és délszláv területen az olasz szomszédság és az onnan áterjedő, a bogumil „eretnekségek” ellen küzdő, tőkés-

letes szegénységet hirdető obszerváns ferences mozgalom már fellazították a talajt. Csehországban a huszitizmus töltötte be ugyanezt a szerepet. De e két egymásba torkolló mozgalmat, melyek a Jókai-kódexet — s ezt Klaniczayval szemben továbbra is az első magyar nyelvű könyvnek tartjuk — és a Bécsi-, Münchener-, Apor-kódexek komplexumában fennmaradt huszita bibliát, antifeudális jellegük ellenére új irodalomtörténeti szintézisük nem sorolja a humanizmus körébe, mert nélkülözik az annak történeti fogalmát jellemző antik műveltségéből leszűrt ideológia követését. A szovjet I. W. Bromlej hozzászólása a budapest-egri lengyel—magyar reneszánsz és reformáció-kongresszuson (La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Budapest, 1963. 177—179. 11.) viszont arra látszik mutatni, hogy a városi élet, áruterelés és pénzgazdálkodás fejlődése a középkorban a szlovén területeken gyorsabban ment végbe, mint például Horvátországban és Magyarországon, és így olyan osztálybázist alakíthatott ki, mi az olasz humanizmusnak kelet felé való közvetítését elősegíthette. Az újabb szovjet kutatás ki tudja mutatni az olasz humanizmusnak orosz tájakig való továbbsugárzását és különleges figyelmetszettel a nyugati lengyel—cseh és délszláv humanizmusnak (I. Andreas Angyal, Südosteuropäische Spätrenaissance. A Johannes Irmscher által kiadott Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa c. munkában, Berlin, 1962 Bd. I. 287-301. 1. és Giovanni Maver igen elismerő bírálatát a Revue des Etudes comparées 1964. 600—603. 1. N. Goleniscsev-Kutuzov, Italienskoe vorozhdenje i slavjanskije literatury XV.—XVI. vekov. Mosca, Akademia Nauk 1963), mi a humanizmusnak közhasználati erkölcsi értelme mellett annak történeti kategóriaként való alkalmazását a szovjet irodalomtörténetírásban nagyban megerősítette. Természetesen a két értelem nem zárja ki egymást és a történeti értelemben vett humanizmus is tartalmaz oly erkölcsi elemeket, melyek például Mátyás király népbarát magatartásában szépen megnyilvánulnak.

A reformációt német területre átplántált párhuzamos jelenségnek tartjuk az olasz értelemben vett reneszánsz szemben. Éppúgy a humanizmus előfeltételeire alapul, mint a reneszánsz, melynek népnyelvűvé változásával egyazon korban lép porondra. Ennek Lorenzo Valla bibliakritikája első kiinduló pontja, Erasmus „devotio moderná”-ja pedig (s zavarok elkerülése végett ajánlatos lenne ezt a terminust kizárólag az erasmizmusra vonatkoztatni) a melegágya, melyben kitenyészik. Az új magyar marxista szintézisnek szép vívmánya, hogy a bibliakritikának e szenvedélyét, mely egy méhben született a humanisták antik szövegeken gyako-

rolt filológiájával, a magyar luteránus, szakramentárius- és unitárius egyházak dogmatikus megmerevedésén túl nyomon kíséri (I. Pirnát Antal *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*. Bp. 1961) addig míg Dávid Ferenczel való együttműködésben Johann Sommer, Jacobus Pauleogus és a heidelbergi menekültek, Neuser és Glirius munkássága eljut minden dogma tagadásáig a tiszta deizmusig és a felvilágosultság gondolatkörének határáig, mi akkoriban csak Erdély történeti levegőjében volt elképzelhető.

Az európai reneszánsz-kutatás, melynek legújabb irodalmát bőven idézi, Klaniczayt arra az útra vezette, hogy ezt az Olaszországból kiindult sokszínű európai fejlődést valami egynemű folyamatként fogja fel és a reneszánsz fogalmában foglalja össze. A humanizmus — mondja — annak „legfontosabb áramlata” (195). Ám ez ily kizárólagossággal csak Itáliára vonatkozóan érvényes. A római egyház félreállítása „a reneszánsz polgárság vallásos mozgalmának, a reformációnak a műve volt” (196) s az „kiszélesítette a reneszánsz bázisát”. Ez viszont a germán területre áll, de nem Itáliára, hol általában a nép közt vallási közönység (I. S. Sismondit és Manzoni vitáitát ellene), filozófiában a paduai Pomponazzi-iskola materializmusa uralkodott és Kálvin látogatása Renée de France-nál, Ercole d’Este feleségénél, a reformáció elterjedése helyett csak az inkvizíció gyanújának, és közvetve Tasso lelki összeomlásának lett az okozója. A reneszánsz és reformáció e különbözősét Klaniczay is világosan látja, mikor megállapítja, hogy „A reformáció társadalmi gyökerei lényegében azonosak a reneszánszéval: ugyanannak a nagy gazdasági és társadalmi átalakulásnak terméke mindkettő.” Eszerint a reformáció nem része, hanem más megjelenési formája a reneszánsznak: ama korok számára érthetőbb, egyházi nyelven való fogalmazása. Ezért logikusan külön alcím alatt kerül tárgyalásra Klaniczay rendszerezésében is: „A reformáció évtizedeinek irodalma kb. 1530—1570 (267—412. 11), s ez a *Reneszánsz* összefoglaló főcím alatt a tetgerjedelmesebb fejezet — amelyet megelőz a humanista irodalom kialakulásának fejezete kb. 1450—1530 (205—266. 1.) és követ „A reneszánsz irodalom fénykora” (kb. 1570—1600). Ez módszertanilag híven tükrözi is humanizmus, reformáció és reneszánsz összefonódását másfél század magyar irodalmi fejlődésében; megmagyarázza Janus Pannonius egyes epigrammáinak prereformációs elemeit, Bornemisza Péter humanista kapcsolatait; Balassi Bálint költészetében régebb humanista (Angerianus, Marullus) és egykorú olasz szerzők (Castelletti) követését. Csúpnán a főperiódus általános ideológiai Beveze-

tésében okoz ez a koncepció némi bizonytalanságot.

Klanciczay ezekben a Bevezetésekben általában minden művelődési korszakot a nyugat-európai jegyekkel jellemez. Azután állapítja meg a kelet-európai és magyar társadalmi bázis hozzájuk való viszonyát, elemzi milyen autochton fejlődés folytán mutat a bázisul szolgáló magyar társadalmi osztály irántuk fogékonyságot s milyen „egyéni” változatot jelent például az a tény, hogy a humanizmus első magyar képviselői a főpap-ság köréből kerülnek ki Zsigmond és Mátyás idején, hogy a Jagellók korában és Mohács után a köznevelés lesz nemzeti céljainak hordozójává, s a világi életérzés győzelmét „A reneszánsz irodalom fénykorában” végül a feudalizáció konszolidációja, haladó társadalmi és politikai mozgalmak kimerülése, a nagybirtokos főurak fényűző életstílusra jellemzi. Úgy gondoljuk azonban, hogy a megindulás kancelláriai humanizmusában Pier Paolo Vergerio kezdeményező szerepének továbbhatása nem talál kellő méltatásra, s az sem nyer megfelelő figyelmet, hogy az eredetében forradalmi humanizmus nálunk — ha csak nem akarunk a történeti humanizmuson kívül fekvő népi reneszánszról, plebejus vagy spontán humanizmusról beszélni — a megváltozott társadalmi bázis következtében Magyarországon némileg más funkciót tölt be. Mindenesetre azonban az irodalom magyarrá válásának, ami felé az új Irodalomtörténet egész I. kötetének előadása, mint végső célja felé tör, főgyökerei a humanizmusba nyúlnak vissza.

Talán túl soká is elidőztünk Klanciczay új reneszánsz-koncepciójánál, minek mentségéül szolgáljon, hogy ez a főperiódus alkotja a mű gerincét. Az ösköltészet és a középkor összefogó fejezeteiről kevesebb a mondanivalónk. Az utóbbi tárgyalása is, mint a reneszánszé, történeti határdátumokkal jelzett alkorszakokra van osztva, s ezeken belül az irodalmi irányok elődjeiként rétegek, műfajok, ritkábban már egyes írói egyéniségek is kerülnek az utolsó egységet képező, egyedül számozással ellátott fejezetrészekbe. Az egész mű három főfejezete így együttesen 65 hosszabb-rövidebb alapegységre bomlik. — Ennek jelentős előnye az anyag világos áttekinthetősége, hátránya viszont az, hogy a nagyrészt kronológiai rendet követelő alfejezetekben a rétegek és műfajok összetartozó fejlődése egymástól távolos fejezetekben aprózódik el. Pedig a kontinuitás és fejlődés irányelvének a szerzők ugyanolyan nagy fontosságot tulajdonítanak, mint Horváth János. De ezt a kissé „atomizáló” módszert, valamint a magyarázó meghatározásokat kedvelő előadási módot az igazolja, hogy az irodalomtörténet egyszersmind az egyetemi oktatás és a további marxista kutatás segédkönyve is kell

hogy legyen. A takarékos, de minden fontos útmutatást tartalmazó bibliográfiai tájékoztatások az egyes szakaszok végén a kezdő kutatóknak is megadják a módot, hogy a legújabb feldolgozásokon keresztül összegyűjtse a vonatkozó kérdés egész előző bibliográfiáját. Gombocz Zoltán és Németh Gyula fontos értekezéseiről a magyar őstörténetre vonatkozólag, ha nem is szerepelnek a bibliográfiában, például tudomást fog szerezni Bárczi Géza *A magyar nyelv életrajzából* (Budapest, 1963).

Sajnáljuk azonban, hogy e kor ismertetésében Klanciczay nem aknázta ki jobban ennek a műnek, valamint Hajdú Péter *Finnugor népek és nyelvek* című munkájának (Budapest, 1962) eredményeit s nem kísérli meg körülhatárolni, milyen felvilágosításokat kapunk a paleontológiától, a régészeti leletektől, a keleti forrásoktól és főleg a magyar nyelvtől, mely egész irodalmi fejlődésünk hordozója, az őshazára, a honfoglalást megelőző vándorlások kultúrájára s annak fokozatos változására. Bárczi megállapítása szerint, aki Tolnai Vilmosnak idevonatkozó statisztikáját is felhasználja, mai nyelvünkben „A megbízhatóan finn-ugor és belső keletkezésű, tehát eredeti magyar szavak száma nem marad a 75%-on alul” (Vörösmarty nyelvében 92,8, Petőfinél 90%, Adyánál 90,6%), Horváth János pedig csodálattal szemléli, hogy ez a nyelv milyen tökéletesen tudott alkalmazkodni a kereszténység felvételének és a reneszánsz-nak két nagy műveltségváltásához.

Tudjuk, hogy helytelen egy mű bírálatában arról szólni, ami hiányzik belője. Mégis hadd említsem meg a következőket: Klanciczay két ízben rekonstruálja eredeti szövegek hiányában egy-egy irodalmi műfaj egykori létezését: a honfoglaláskori mondák és a középkori lovagregények esetében. A nem szakember részére mindkét konstrukció nagyobb hitelességet nyerne, ha tájékoztatást kapna, milyen módszeres és konkrét stílus-elemzés segítségével hámozta ki az elsőket ifj. Horváth János Anonymus gesztájának elbeszéléséből és az utóbbiakat Hadrovics László ránk maradt délszláv Trója- és Nagy Sándor-regényekből, melyeknek nyelvi jelenségeiből kétséget kizáróan lehet következtetni több ilyen tárgyú magyar szöveg létezésére III. Béla és Nagy Lajos korában, hiszen forrásaikul kellett hogy szolgáljanak. Ha Horváth János a Reformáció jegyében című kötetében a Toldi „mondáról” szóló részt újraolvassuk, konkrét képét kapunk egy rávonatkozó középkori lovagregény létezéséről is, mint Klanciczay megfogalmazásából. De ez már azon is múlik, hogy számára az 1600 előtti régi magyar irodalom az egész mű keretében szűkebb határok közé szorul, mint amilyennel elődjének három kötete rendelkezett. Nem is tennők szová a tény, ha nem

Klanciczay középkorbrázolásának kulcskérdéséről, annak bizonyításáról volna szó, hogy a középkorban létezett az egyházi irodalom mellett egy, az udvari kultúrából sarjadó világi irodalom.

Ezzel a világi irodalommal kapcsolatban az új szintézisben a korábbinál nagyobb fontosság jut a szóbeli terjedésű irodalom s annak szerzői és énekmondói kérdésének. A közvetlen folytonosság az őskori sáman papok utódainak tekinthető regösöktől a középkori jokulátorok és igriceken keresztül egészen a XVI. századi hegedősökig és lantosokig a szintézis állandó figyelmének tárgyául szolgál. Műveltségi fokuk és viszonyuk a hazai iskolázás fejlődésével állandóan gyarapodó világi deák-rendhez, melyet külföldi egyetemekről csonka tanulmányokkal visszaérkezők, nem egyházi pályán elhelyezkedő ifjak is gyarapítanak, főleg a XIV–XV. századokban gondos vizsgálatban részesülnek. Ennek az igen sokrétű és sokféle feladatkört betöltő rendnek tagjai közül kerülnek ki azok a XVI. századi szerzők és énekmondók, akiknek oly nagy szerepük volt a magyar nyelvű világi irodalomnak megindulásában. Persze nem könnyű ennek a felső, jó latin tudással rendelkező rétegét elválasztani a minőségileg tőle különböző humanista szerzőktől, annál inkább nem, mert kronológiailag a kettő működése összekeveredik. Így például az első széphistóriát, vagy ahogyan Varjas Béla (s már előtte Horváth János), nevezi, „regényes históriá”-t, melynek korábban külön tárgyalt műfaja így egy kalap alá kerül a bibliai tárgyú, az újságoló (híresztelő) és történetet népszerűsítő krónikás epikával, Varjas *A deák-irodalom* főcím alatt tárgyalja, bár az előkelő nemesi családból származó István Pál tanúságot tesz műveltségéről, mikor munkájának a *Volter és Griseldis*-nek mintáját a humanizmus nagy előfutárának, Petrarcanak latin Boccaccio fordításából meríti. Feldolgozásának szelleme sem középkoribb a Petrarcanénál.

Amint a szerzők közelednek a régi magyar irodalom első fejlődési szakaszának kiteljesedéséhez, előadásukban a tárgyalás egyre több írói egyéniség portrészerű ábrázolását és esztétikai értékelését teszi szükségessé (pl. Bornemisza, Heltai). Ezek a művek elmé-

lyült tanulmányozásról tesznek tanúságot s gyakran tartalmazzák a stílusnak és a versformának finom elemzését. Különösen szép a Balassi Bálintról szóló egész kis monográfiává gazdagodó fejezet. Csak nagyon ritkán ragadják el a szerzőket képzeletük olyan kelőleg nem indokolható és egy összefoglaló szintézisbe talán fölösleges hipotézisre, amilyen Balassi arra irányuló szándékának feltételezése, hogy végleges elképzelésben verskötetet három részre akarta volna osztani, mindegyiket 33 költeménnyel, ami egy bevezető verssel a 100-as számra kerekedett volna (471. l.). Igaz ugyan, hogy a *Csák Borbála* nevére írott költemény hasonlata a tűzbe tartott nyers ágról (457. l.) a *Divina Commedia* egy terzináját látszik visszahangozni (*Inferno*. XIII. 40–42. l.), de ezzel nem merném megtárgyatni azt a gyanút, hogy ily feltételezett számszimbolikája Dante ismeretére mutatna. Az is bizonytalan inkább, mint „valószínű”, hogy a költő Páduában is megfordult volna. Váratlanul merülnek fel továbbá ennek a cikelynek folyamán, az egész kötetben keresztül végigvonuló némileg magyarózó jellegű szép fejtegető prózával szemben, olyan kissé túl familiáris stílusfordulatok is, melyek kírának belőle („Balassit fűtötte az érvényesülés vágya, de apjától örökölt politikai *priusdával*, a Habsburg-Magyarországon nagyobb karrierre aligha lehetett reménye” 450. l.; „Balassi mint valóságos *enfant terrible* garázdálkodott a lassan konszolidálódó feudális világban” 450. l.; „Magyar főúr és jeles vitéz a végek közelében vár nélkül — ez már a *teljes lecsúszás*” 453. l. „A Fulviának nevezett *ismeretlen hölgy is feltűnik a láthatáron*.” (u. o.)

Mindez azonban csak aprócska részlet az az igen jelentős ténnyel szemben, hogy másfél évtizedes módszeres előkészület után a kötet szerzői meg tudták valósítani azt a tervet, hogy megalkossák „belső tartalmi szempontok szerint a legfejlettebb elmélet érvényesítésével, a kutatások eredményeinek új, magasabb szempontú egységbe foglalását”. A munka valóban a marxizmus jegyében „az ismeretek összességéből leszűrt törvényszerűségek, történeti folyamatok tükröztetése”.

Koltay-Kastner Jenő

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-TÓL 1772-IG

Szerkesztette: Klanciczay Tibor. A szerkesztő munkatársai: Varjas Béla és V. Kovács Sándor. Írták: Bán Imre, Hopp Lajos, Klanciczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre. Bp. 1964. Akadémiai K. 648 l. (A magyar irodalom története. 2.)

Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv II. kötete a régi magyar irodalom 1600-tól 1770-ig terjedő korszakát tárgyalja. 7 szerző 600 lapon át vezeti el az olvasót a

reneszánsz válságától a felvilágosodás küszöbéhez, Rimaytól Faludi Ferenchez. A terület melyet az olvasó bejár: a magyar irodalom, legkevésbé ismert tájai közé tartozik; egyes

részei nem is utazót, hanem felfedezőzt várnak. Érthető a nagy érdeklődés, amellyel e kötet elé szakemberek és nem szakemberek egyaránt néztek.

A feldolgozás szempontjait mindkét kötetre vonatkozóan az I. kötet élén álló bevezetés ismerteti. Eszerint a régi magyar irodalom története nem elégedhetik meg a mai irodalomfogalom körébe tartozó művek feltárásával: az irodalom kezdeteinél ki kell terjeszkednie a szóbeli költészet emlékeire, a továbbiakban — s kötetünkre ez vonatkozik — figyelemmel kell kísérsnie azokat a nem vagy csak részben szépirodalmi jellegű műfajokat, melyek egy-egy kor felfogása szerint a litteratura részét alkották — hiszen az irodalom fejlődésének egyik fő vonala épp e műfajok kiválása az irodalomból és önállósulása tudomány, publicisztika, vagy éppen a ponyvairodalom területén —; de figyelemmel kell kísérsnie a magyar társadalom irodalmi tevékenységében nagy szerepet játszó latin nyelven írt műveket is, valamint a Magyarország területén lakó népek irodalmát mindaddig, amíg ezek önálló nemzeti irodalomná nem fejlődtek.

A vizsgálódások második alapvető szempontját az a felismerés adta meg, hogy a magyarországi irodalom fejlődése a kelet-európai irodalomfejlődésnek, s ezen túlmenően az általános európai fejlődésnek részese. A nagy európai művelődés- és ideológia-történeti korszakegységek tehát — melyeket e korszakok gazdaság- és társadalomtörténeti adottságai határoznak meg — nagy vonalakban jogosan szabhatják meg a magyar irodalomtörténet korszakait is. Kötetünkre vonatkozóan ez annyit jelent, hogy a szerzők a XVII. század első felét a későrenezansz és a barokk együttéléseként fogják fel, a további 130 évet pedig egészében a barokk stílus korának tekintik. Ez a nagy egység alkorszakokra tagolódik, melyeknek határát történeti és irodalmi szempontok együttesen szabják meg.

A végső rendezési elv az egyes korszakokon belül felismerhető irányzatok világnézeti, műveltségi, társadalmi szempontok alapján való elhatárolása. Korszakunkban ez főirüdvári, nemesi, polgári és népies irodalom egymás mellett, egyidejűleg haladó folyamatainak vizsgálatát jelenti. A kötet egyes fejezetei ezeknek az elveknek megfelelően épülnek egymásra.

Hogy az itt vázolt szempontok helyesek-e — ezt elméleti boncolgatásnál sokkal inkább maga a mű dönti el. Ha a szempontok nem megfelelőek, az anyagot kell erőszakot tenni, hogy beleilleszkedjék a rosszul megvont körbe. Az elvek próbaköveként a következőkben azt kívánjuk megvizsgálni: érvényesítették-e szerzők munkájukban a helyesnek felismert elvi megfontolásokat, és ha igen, milyen ered-

ménnyel járt érvényesítésük a magyar irodalom e 170 évére vonatkozólag.

Az irodalmi alkotás fogalmának kiterjesztését illetően — bár más vonatkozásban kár lenne az összehasonlítást erőltetni — Pintér Jenő irodalomtörténetét vehetjük alapul. Pintér igen nagy mennyiségű adatot dolgozott fel, s a nem magyar nyelvű irodalomnak is juttatott némi teret. Kötetünk ezt a kört alaposan megnagyobbította. Egyik esz-köze ehhez új anyag bevonása volt az irodalom körébe: részben új kutatási eredmények feldolgozásával, részben pedig, a kitűzött elvnek megfelelően, új műfajok tekintetbevételével, amilyenek a latin filozófiai, államelméleti vagy egyházi irodalom, a népies és irodalom alatti irodalom, azután röpiratok, kiáltványok, levelek és hasonló alkotások. Ennek az eljárásnak eredményeképpen — felületes felmérés alapján — több mint 40, Pintérnél nem szereplő író voltontak be az irodalomtörténeti vizsgálat körébe, s nem is pusztá említéssel, hanem legalább rövid jellemzéssel. Még nagyobb azoknak a személyeknek, műveknek száma, melyeket Pintér valamilyen formában megemlít, kötetünkben azonban gondosabb elemzést kapnak, s helyet irodalmi fejlődésünk egészében.

Az anyagok ez az itt, a magyar irodalomtudomány történetében ilyen méretekben először elének táruló gazdagsága a mennyiségen túlmenően minőségi újdonságokra is módot ad. Mindenekelőtt kiemeli az irodalmat korábbi elszigeteltségéből, s úgy mutatja be az olvasónak, ahogyan a valóságban élt: mint a tudatformák egy, a többi tudatformával állandó eleven kölcsönhatásban létező szektorát. De az eddiginél gazdagabb anyag lehetővé teszi egyrészt azt is, hogy magának az irodalmi fejlődésnek rajza bővüljön olykor az eszmetörténet rajzává — ami ebben a korszakban feltétlenül, s talán még a későbbiekben is lényegesen hozzájárul az irodalmi anyag teljesebb megértéséhez; s lehetővé teszi másrészt a korszakoként nem egyenlő erősségű fejlődési vonalak következetes végig-húzását — ami! mereven alkalmazott esztétikai szempontok mellett ezekben a századokban nem lenne lehetséges. Mindez — mint még látni fogjuk — számos konkrét újdonságot is jelent irodalmunk fejlődésének rajzában.

A kötet második alapelve a barokk kultúra, barokk művészeti stílus uralmának — a korszak elején ezzel párhuzamosan a manierizmus érvényesülésének — elismerése.

Közismert, hogy a barokk fogalmát marxista tudományosságunk az utolsó évekig igen problematikusnak tekintette, és lehetőleg mellőzte. Annál nagyobb jelentőségű, és a kötet egyik legfontosabb eredménye, hogy ezt a problémát teljes egyértelműséggel megoldja, kimondva, hogy a barokk „az európai

művelődés történetében a reneszánszt követő nagy korszak egész kultúrájának, művészetének és irodalmának legfőbb jellemzője”; hogy gazdasági és társadalmi alapja a feudalizmus újrateremtése; hogy mint a kor alapvető gazdasági és társadalmi tendenciáit kifejező osztály kultúrája és stílusa, az egész társadalomra rányomta bélyegét, s hogy sajátosságai a társadalom ellentmondásainak következményei. A meggyőző s az európai barokk-kutatás eredményeit hasznosító általános fejtegetések eleve eloszlatnak minden aggályt, amely a barokk-fogalom ilyen széles körű használatát szellemtörténeti túlzásként értékelné; e fogalomnak a gyakorlatban való kibontása, az egyes művek elemzésében való erőltetés nélküli érvényesítése pedig világosan igazolja a barokk felépítmény és a társadalmi alap összefüggéseiről változtató nézeteket. Kétségtelen ugyanakkor, hogy egyes művek vagy egyes irányzatok csak kis mértékben — vagy még kis mértékben sem — viselnek barokk jegyeket, ez a körülmény azonban a korszak egészének megítélésén nem változtat: minthogy a művek túlnyomó többségének elemzése teljes mértékben igazolja a barokk-koncepciót, ennek normatív voltát nem befolyásolja az, hogy egyes alkotások — akár igénytelenségük, akár szerzőiknek a barokkot létrehozó gazdasági, társadalmi és ideológiai mozzanatokkal való szembenállása folytán — eszmileg vagy stílusosan kívül maradnak az uralkodó áramlaton, vagy ahhoz csak néhány vonatkozásban csatlakoznak. Igen szépen oldja meg a kötet a reneszánsz és barokk közötti korszakváltás nehéz problémáját: a XVII. század első 40 évében a reneszánszból kibomló manierizmus és a születő barokk egymás mellett vezetett kettős vonalát új kutatások alapján, a művek gondos elemzésével, biztos kézzel vonták meg a szerzők. Kisebb súlyt kap a barokk másik — valójában is kisebb súlyú — korszakváltása: a barokk átnövése a rokokóba — bár a feltárt gazdag anyag talán lehetőséget nyújtana e folyamat részletesebb megvizsgálására. Hogy ez miért nem történik meg — ennek okára még visszatérünk.

A kézikönyv második alapelvének megvalósításáról általánosságban elmondható, hogy a szerzők jelentős, s valamennyi rokontudománynak iránytmutató munkát végeztek, amikor a barokk korszakot a maguk anyagának oldaláról (s a határok szerencsés megvonása következtében nem is szűk szektorból) a művelődéstörténeti, kulturális, ideológiai összefüggések állandó szem előtt tartásával megvilágították.

Mégis úgy tűnik, egy reflektor elaludt, vagy csak gyengén világít. Az a reflektor ez, amely a magyar és a Magyarországon kívüli barokk együttes szemléletét tenné lehetővé. A bevezetés utal a régi magyar irodalomfej-

lődés kelet-európai útjára; utal ennek a nyugat-európai fejlődéshez való viszonyára is. A tárgyalás során azonban ez a szempont nem mindig érvényesül a kellő súllyal. Az egyes részeket bevezető áttekintések megemlítik ugyan a soron következő korszak, ill. műfaj kimagasló európai csúcsait; itt-ott közvetlen utalások is történnek, az idegenből fordított művek forrásait gondos filológiai munka tárja fel — mindez azonban nem egészen elégséges. Nem a „hatáskeresés” hiányzik. De jó lenne, ha a kötet árnyaltabb képet nyújtana arról: hogyan része a magyar barokk a kelet-európai barokkfejlődésnek; milyen specifikus jegyekkel érvényesül a rokon társadalmi fejlődés itt és ott, műfajok, eszmeiség, stílus, korszerűség szempontjából. Valószínűnek látszik, hogy e vizsgálatok nyomán még sokoldalúbban bontakoznának ki az átlagirodalom társadalmi alapjai (pl. az osztrák barokk iskoladrámával vagy az itt virágzó latin irodalommal való összevetéssel); ugyanakkor a párhuzamos jelenségek (mint Gundulić, Potocki, akiket ugyan említ a kötet, de csak általánosságban, vagy Twardowski, Kochowski) a nagy egyéniségek elmélyültebb megismerését segítenék elő.

Ezt a nem könnyű munkát mégis lehetőségessé látszik tenni a körülmény, hogy mind a szomszédnépek irodalmának, mind az irodalmi és történeti kapcsolatoknak a kutatása fellendülőben van; talán a kézikönyv következő kiadása hátrabban hasznosíthatná ezek eredményeit, s amit az irodalom körének tág megvonásával elkezdett, azt a szomszédok, a rokon úton fejlődő népek felé nyíló ablakok tágabbra nyitásával tetőzhetné be. Így adhatna választ néhány, még nem elég világos kérdésre is: hogy vajon a reneszánszkor végén eluralkodó válsághangulatot csak a hazai történeti események idézik-e elő, s nincsenek-e távolabbi okai is; hogy az államelmélet megelevenedése a XVII. század elején egyedül 1608 következménye-e, vagy a feudalizmus fejlődésének e szakaszában szükségszerűen fellépő jelenség; hogy azokat az irányzatokat, melyek a barokk stílustól viszonylag távol állanak, mi köti mégis az uralkodó áramlathoz, s mi választja el tőle; hogy a jezsuiták egyedüli okai-e a latinnyelvűség előretörésének a XVIII. század első felében, vagy más mozzanatok is erősítik ezt a folyamatot. Egyes kérdések viszont Magyarországon és a szomszédos országok történeti-társadalmi fejlődésének együttes vizsgálatával lennének tovább tisztázhatóak. Így például Gyöngyösi alakjának teljesebb megvilágításához talán a lengyel köznemesség helyzetének, állásfoglalásának a magyar köznemességével való összevetése segíthetne hozzá. (Gyöngyösi emberi és költői magatartását a kötet kizárólag familiárisi voltával indokolja, s mint különféle pártállású főurakat kiszol-

gáló köznemest, egyedül a gazdagodás vágyában látja következetesnek, e vágyát nem önálló politikai harccal, hanem a főurak árnyékában igyekezve kielégíteni. Holott Gyöngyösi pályája, költészete másfajta következetességet sugall: a változó körülmények között változó nézeteket valló, de objektíve nemcsak önmaga, hanem az állam fenntartását is szolgáló köznemesség következetességét; ingadozása egyfajta kényszerű, néha kétségkívül az opportunitás határát súroló, de sohasem csak opportunistá realpolitika, a XVII. század második felében folyton alakuló, igen bonyolult politikai konstellációknak megfelelően.)

Mindez persze nem befolyásolja a barokkfogalom használatából származó eredményeket. A barokk igazi értelmének kibontakoztatása természetesen egységbe fogja össze irodalmunknak ezt a 170 évét, megteremtve a lehetőséget az irodalom és a kor többi tudatformája közötti kölcsönhatások kiemelésére. Sőt, úgy látszik, a barokk fogalmának következetes alkalmazása megadja annak lehetőségét (ami felé a kötet néhány utalása meg is mutatja az utat), hogy a fejlődés dialektikáját egészében vizsgáljuk: azt ti., hogyan hat vissza a felépítmény az alapra, mi lehetett a barokk felépítmény hatása a kor társadalmi fejlődésére.

A kötet további szerkezeti elve az alkorszakok megvonása a barokk nagy egységén belül. Mint a bevezetés megállapítja, az alkorszakok kijelölését történeti és irodalmi szempontok együttesen döntenek el, s „az alkorszakok megváltozása mögött mindig jól felismerhető társadalmi-történeti okok húzódnak meg”. Egy nemrég megjelent cikkében a kötetek szerkesztője, Klaniczay Tibor bővebben ír az alkorszakok kérdéséről, hangsúlyozva, hogy politikai események nem alkalmasak korszakhatárnak, minthogy az irodalom átalakulása „csak a társadalom gyökeres belső átalakulásának lehet a függvénye”. Persze — írja — az irodalomtörténetnek nem szabad a gazdasági vagy társadalomtörténeti korszakolás gépies utánzására törekednie: az alap változásai közül csak azok idézik elő a kulturális felépítmény gyökeres átalakulását, amelyek vagy egy új osztályt juttatnak döntő szerephez, vagy az ilyen szerepet betöltő osztály pozíciójában, osztályérdekeiben, s ezzel szemléletében, életmódjában idéznek elő alapvető fordulatot.

Mindezek alapján a szerzők a barokk-kor alkorszakait a következőkben állapítják meg: a kezdetek (1600—1640, párhuzamosan a manierizmussal); a hőskor (1640—1690); a barokk rendiség válságának és újraerősödésének irodalma (1690—1740), és a későbarokk (rokokó) irodalom (1740—1772).

Az 1640 körül elhelyezett korszakhatárt a kötet társadalmi-politikai síkon a Habs-

burgok és a rendek között 1608-ban kötött szövetség belső ellentmondásainak kieleződéssel indokolja, irodalmi vonatkozásban a barokk stílus uralomrajutásával. Ez az időpont vita nélkül elfogadható, bár a társadalmi változás ez időpont körül nem látszik annyira hangsúlyosnak, amennyire az alkorszakok kijelölését lerögzítő elvek megszabják. Indokolt az 1690 körüli évek korszakhatárra választása is, eseménytörténetileg Magyarország felszabadításával, a szabad királyválasztás jogának felszámolásával, az önálló Erdély megszűntével. Az 1690—1740 közötti éveket a kézikönyv elsősorban társadalmi indoklással, az uralkodó osztály többségét 1690-től kezdve jellemző nagyfokú elmaradottságra és provincializmusra, a rendi konzervativizmusra hivatkozva fogja egybe, melyet a Rákóczi-szabadságharc csak módosít, de lényegesen nem változtat meg. Erre az ötven évre a kézikönyv-előadása szerint alapvetően a régi rendi uralom visszaállítás, uralkodó és uralkodó osztály szövetségének a megszilárdulása jellemző. A kötet tehát elveti a hagyományos korszakhatárt, s 1711-nél ilyenként való elfogását nacionalista túlzásokra alkalmat adó, egyoldalú koncepciónak tekinti. Irodalmi téren az érvelést azzal egészíti ki (a gondolatmenetnek csak az 1740-es, s nem az 1690-es évet indokoló részét emelve itt ki), hogy mindaz, amit 1711 utáni irodalmunkban újdonságnak volt szokás tekinteni (a jelszuita irodalom hegemoniája, a latin nyelv elterjedése, egy provinciális-hedonista nemesi irodalom kibontakozása, a tudománytörténetírás és az irodalomtörténet kialakulása) az 1690-es évekre már éppoly jellemző, mint az 1711 utániakra.

Ezt az érvelést nem érzem megnyugtatónak, sőt, ez az egyetlen lényeges pont, amelyet a kötet sok új eredményéből nem tudok elfogadni. Csak mellékesen jegyezve meg, hogy e korszak elnevezése is eltér a többi korszaknál alkalmazott tisztán irodalmi kategóriától, s végül is két mozzanatot foglal egybe, ellenérveimet, a teljesség igénye nélkül, a következőkben foglalom össze:

1. Mindenekelőtt általában fontolandó meg, hogy az eseménytörténet jelentős mozzanataitól nem kísért időpontok pusztán a társadalmi fejlődés állomásaira való hivatkozással irodalmi korszakhatárnak elfogadhatók-e. Történetírásunk egyelőre adós a magyar társadalom története egészének részletes marxista elemzésével. Amellett, mint tudott dolog, a felépítmény csak késedelmesen követi az alap megváltozását, tehát a társadalomtörténet eseményeinek irodalomtörténeti korszakhatárra tétele azzal a veszéllyel jár, hogy a folyamatok összemosódnak, a kontúrok eltűnnek. Véleményem szerint helyesebb a határokat ott meghúzni (legalábbis addig, míg társadalomtörténeti kutatásaink

jelentős mértékben előre nem haladnak), ahol bizonyos összesűrűsödő események csoportja lényeges változást jelez — mint ez a többi korszakhatár esetében is történt. Ilyen kellő súlyú eseménycsoport 1740 körül Magyarországon nincsen. Van azonban, ha nem is éppen 1711-ben, de 1711 és 1723 között, s a szabadságharc bukása csak az első ezek között az események között. A nyeregbe került Habsburg-abszolutizmus az 1712—1715. és 1722—1723. évi országgyűléseken megteremti további uralma több mint egy évszázadra érvényes alapjait; kiépül az új államapparátus, létrejön a helytartótanács, s megkezdés a közigazgatás uniformizálására irányuló tevékenységét. Az igazságszolgáltatás is új alapokra helyeződik. Jelentős a protestánsok helyzetében beálló változás: a protestáns művelődés fejlődését cenzurarendeletekkel, a külföldtől való elzárással törik le, s megkezdődnek magának a református egyháznak is arra irányuló kísérletei, hogy a rendi társadalomba beilleszkedjék. De korszakhatárt jelentenek ezek az évek a protestánsok számára a korábbi fejlődés alapján most diadalra jutó pietizmus elterjedése következtében is. A katolikus művelődés terén a még egyeduralmukodó jezsuita oktatás mellett most indul meg a piarista iskolák térhódítása.

2. Mindezek az események az 1720 körüli években döntő fordulatot idéznek elő a nemesség többségének magatartásában. Nem kétséges, hogy a provincializálódás, a rendi konzervativizmus jelei már 1690-től kezdve mutatkoznak — bár éppígy korábbi időponttól kezdve is hozhatnánk rá példákat. Kétkelkedem azonban abban, hogy a nemesség egy részének részvétele a Rákóczi-szabadságharcban pusztán a helyzet kényszeréből adódott volna. A szabadságharc irányítását nyolc éven át végül is elsősorban a nemesség látta el — nem foghatjuk fel a szabadságharcot csupán egy magának erőszakkal nemesi vezetést szerző parasztmozgalomnak, ilyenre nincsen példa a történelemben. A rendi korlátok persze ekkor is érvényesülnek — mint a korábbi szabadságharcokban is; a nemesség egységesen sem akkor, sem most nem foglalt állást. De hogy ugyanaz a nemesség, amely 1703 és 1711 között élén állott a szabadságharcnak, erre 1711 után sem képes, sem hajlandó nem lett volna, az kétségtelennek látszik. A nemesi ideológia lényeges változáson a tízes években megy át: ekkor látják be, hogy önmaguk, helyzetük fenntartására nincsen más útjuk, mint a Habsburgokkal való kompromisszum, és ennek a felismerésnek le is vonják a konzekvenciáit.

3. Irodalmi téren ez a változás érthető módon főleg negatívumokban jelentkezik. A főnemesség kiválik a magyar irodalmi életből, Bécshez csapódik, s eddigi szerepét

egy sajátosan magyar barokk ápolásában elveszti. Megszűnik a nemesi nacionalista költészet. Még az énekeskönyvek száma is megcsappan. Mindez a népies irodalomban is változást hoz létre: a katolikus népies irodalom válik jellemzővé, a kuruc veresszerzés megszűnik. Végül az a nagy változás, hogy a barokk a XVIII. század folyamán osztrák importcikké válik, szemben a XVII. századi autochton (és kelet-európai) magyar barokkal, szintén a század tízes éveiben kezd kibontakozni.

4. Az 1690-től az 1720 körüli évekig tartó korszak anyagában fentieknek megfelelően egy esetleges újabb kiadásban a következő (véleményem szerint az eddigénél logikusabb rendet létrehozó) változtatásokat javasolnám:

a) Néhány 1690 előtt tárgyalt szerzőt átmenetnek ebbe a korszakba, *A protestáns értelmiség irodalmi törekvései* c. részbe; így Pápai Párizt, akinek e korban lényegesen több publikációja jelenik meg, mint korábban; Felvinczi Györgyöt, aki nagybőrára szintén 1690 után publikál, és Tótfalust, aki csak 1689-ben jön haza. E 30 év tehát még jelentős polgári jellegű mozgalmak színtere; ez a fejlődési vonal csak a tízes években szakad meg.

b) Szentiványi, Hevenesi és Illyés még időben is, jellegben is az 1690—1720-as korszak írói, értékes munkásságukkal különülve el a húszas években egyre kizárólagosabban importcikké váló jezsuita irodalomtól. Ez a megkülönböztetés a kisebb jelentőségű szerzők körében is lehetségesnek látszik, katolikus és protestáns vonalon, költészetben és prózában egyaránt.

c) Az 1720 körüli korszakhatáron átvélő egyéni pályák praktikusán nincsenek. Rákóczi éppoly speciális jelenség, mint Mikes, akit a kötet a rokokónál tárgyal, igen helyesen. Egyébként az írói pályák nagy része a tízes években befejeződik: Bethlen Miklós, Petróczy Káta meghal, Radványi János, Ráday, Cserei, Palocsay György mint író eltűnik a színtérről. Az emlékirók művei általában 1720-on nem haladnak túl. A tudomány- és irodalomtörténetírás első korszaka 1720 körül lezárul; fő alakjai Debreczeni Ember, Rezik, Czvittinger voltak. Bél fellépésével új korszak kezdődik e téren is: 1720 körül megjelenő nyelv- és nyelvtankönyvei már egy újszerű tudományosság első megnyilvánulásai.

d) Lázár János, Amadé működése viszont már a húszas években megkezdődik, az új korszakhatár az ő pályáját sem vágná ketté. Az 1720 utáni korszakba tartozik Bethlen Káta is — működése időpontját és pietista (s minden kötöttsége ellenére némileg a felvilágosodást is előkészítő) magatartása folytán egyformán. Apor is egy új korszakból tekint vissza a régre, s jól beleillesz-

kedik e körbe — melynek Mikes, Amadé, Faludi, Bél Mátyás és Bod Péter fő alakjai — Csuzy Zsigmond is. Nem hiszem, hogy Bethlen Kata és Bod Péter két külön korszakban való szerepeltetése indokolt lenne, s valamiféle rokonság, minden eltérések ellenére, Mikes és Apor közt is kimutathatónak látszik.

e) Végül még egy érv az 1720 körüli évektől 1772-ig tartó korszak mellett. A nemesi rokokó irodalomról szóló rész bevezetéseként igen szép lapokat olvashatunk az udvari és nemesi rokokó kultúráról. Ez a kultúra azonban valamiképpen már a kötetben való első megjelenésekor kézen áll előttünk: a 40-es, 50-es években már a jómódú nemesség és a főrangúak általános életformájának látszik. Hogy hogyan jutott el idáig a kuruc—labanc világot maga mögött hagyó nemesi társadalom: ennek elmondására a kötetben azért nincsen mód, mert az a húsz év, amelyben a fejlődés első szakasza lejártszódot, az előző korszak végén, 1711 után, szervesenül helyezkedik el. Pedig kétségtelen, hogy itt is korszakváltás van, ha kisebb jelentőségű is, mint a manierizmus és a barokk között: ez azonban csak akkor válik kifejezhetővé, ha a korszakhatár a maga, véleményem szerint természetesen helyére kerül.

Az 1690 és 1720 közötti korszak elnevezésénél a tisztán irodalmi kategóriákban való elnevezésre kellene törekedni, minthogy a többi alkorszak elnevezése is ilyen alapon történt. További problémát jelent az állásfoglalás abban a kérdésben, nem vonja-e esetleg a periódushatárnak ez a visszafoglalása az 1772. évi korszakhatár revízióját is maga után.

A kötet végső rendszerező szempontja az írói csoportok társadalmi-művelődési szempontok szerint való kialakítása volt. Ezt a módszert a kötet gyakorlata régi magyar irodalmunk egyetlen lehetőség, logikus, tudományos rendezői elveként igazolja. Mind az egyének, mind a csoportok az őket megillető helyre kerülnek; az összefüggések horizontálisan is, vertikálisan is világossá válnak, az elszigetelt és érthetetlen jelenségek kiküszöbölődnek. Ennek az elvnek köszönhetően a kézikönyv számos jelentős, személyekről, csoportokról, irányzatokról teljesen új képet adó részletét, amilyenek a manierista irodalom világos vonalú felvázolása, a barokk hőskor nemesi irodalmáról adott elemzés, az 1690—1740-es szakaszban a provinciális nemesi irodalom és a protestáns értelmiségi irodalom rajza, a rokokó kor úgyszólván egészében, különösen az elvilágiasodó egyházi és világi litteratúrára vonatkozó szép rész; a népszerű és népies barokk irodalom korszakokénti bemutatása — aminek ilyen összefoglaló tárgyalása a kötet egyik legjelentősebb eredménye. Ebből a módszerből fakad a ne-

mesi és népi kuruc költészet igen sokoldalú tanulságokat nyújtó szétválasztása is.

E rendezői elv következetes alkalmazása során mindössze két kisebb hiányosság mutatkozik. Az egyik az, hogy a barokk hőskor protestáns irodalma némileg háttérbe látszik szorulni, minthogy a polgári jellegű — egészében protestáns — szellemi mozgalmak elkülönített tárgyalása azt sugallja, hogy a többi részlet katolikus szerzők munkáival foglalkozik —, holott valójában ezekben a fejezetekben protestánsok és katolikusok egyenesen szerepelnek. A másik problematikus mozzanat a nem kuruc vagy erdélyi nemesi irodalom összefoglaló tárgyalásának mellőzése. Az udvari költészet kiterjedéséről írott rövid fejezetet a nemesi költészetéről szóló rész folytatja az 1690—1740 közötti korszakban; holott egyes szerzőket, a kép teljesebbé tétele érdekében, talán be lehetett volna illeszteni *A barokk nemesi irodalom kialakulása* c. fejezetbe.

Némi nehézséget okoz az egyébként kitűnő elrendezés a kronológia terén. Sajnos, ez a hátrány óhatatlannak látszik, s bár nem súlyos, mégis meg kellene próbálni legalább részbeni kiküszöbölését, amit legegyszerűbben a kötetek végéhez csatlakozó, az irodalom egyes ágazatait párhuzamosan bemutató (s esetleg a külföldi irodalomra is kiterjeszkedő) időrendi táblák készítésével lehetne végrehajtani.

Mindezek alapján összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a kötet kiválósága igazolja a választott elvek helyességét. Egyes részletkérdéseken lehet vitatkozni, de azon nem, hogy e kötetben a korszak első színvonalas, szakszerű s egyben olvasmányos monográfiáját kapta meg irodalomtudományunk és az olvasóközönség, jóval többet, mint kézikönyvet.

A kitűzött elvek eredményességének vizsgálatán túlmenően két általános megjegyzés kívánkozik ide. Az egyik annak megállapítása, hogy míg a kézikönyv II. kötete egyfelől a magyar marxista irodalomtudomány egészének válik becsületére az utolsó évtizedek számos alapvető s itt felhasznált tanulmánya folytán; addig másfelől a kötet szerzőit illeti komoly elismerés azért a nagymennyiségű új, analitikus kutatásért, amelynek eredményeit a kötetben először publikálták (ezek a részek nagyjából azonosak a fent felsoroltakkal), emelve ezzel is a mű értékét, időtállását. Utolsó megjegyzésünk azt regisztrálja: a kötet bizonyíték arra is, hogy az irodalom történeti hangsúlyú felfogása nem válik az esztétikai vonatkozásoknak sem kárára. Míg ugyanis az irodalmi jelenségeket mind történelmi-társadalmi környezetükben, mind a kulturális élet egészében szemléli, addig nem válik érzékeltlené az egyes művek tisztán esztétikai problema-

tikája iránt sem: az igényesen megfogalmazott elvi alapok következetes érvényesítése mellett a szerzők nem feledkeznek meg annak kibontásáról sem, amit e történelmi-tár-

sadalmi alapokra épülő produktumok mint művészeti alkotások nyújtanak.

V. Windisch Éva

ANTOLÓGIA STARŠEJ SLOVENSKEJ LITERATÚRY

Na vydanie pripravil, úvod a poznámky napísal: Ján Mišianik. Bratislava, 1964. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 850 Str.

A közép- és kelet-európai irodalmak régi korszakai gyakran mostohagyermekek saját hazájuk tudományos és irodalmi köztudatában. Mivel ezeknek az irodalmaknak a nagy nemzeti megújulása általában a XVIII. század végén, illetve a XIX. elején ment végbe, a megelőző évszázadokat — a romantikus múltkereséstől, vagy pedig a pozitivistá adatkutatástól eltekintve — csekély megbecsülés övezte. Marxista tudós esetében pedig kimondva vagy kimondatlanul ott kísértett sokáig a gyanakvás: erejét és idejét kevésbé hasznos vagy haszontalan dolgokra fecsérlé, esetleg a fontosabb feladatok elől való kitérés sanda szándékával. Az efféle tudománytalan nézetekre az eredményes kutatások s a régi irodalom vizsgálatából származó fontos elméleti, ideológiai tanulságok természetesen újra meg újra rácaffoltak nálunk is, más országokban is. A kitűnő szlovák tudósnak, Ján Mišianiknak a hatalmas antológiája most a szlovák irodalom esetében is fényesen tanúsítja: nem volt hiábavaló a régi szlovák irodalom emlékeinek a felkutatására irányuló hosszadalmas és fáradságos gyűjtőmunka, hiszen egy gazdag múlt körvonalai bontakoznak ki a nemzeti megújulás időszakát megelőző századok irodalmának a terén is.

A szlovák irodalom történetének korábbi feldolgozói (pl. Ján Moko, Ján Durovič, Szilády Jenő, Boris Bálent, Sztripszky Hiador, Ján Pöstényi, Imrich Kotvan stb.) a felvilágosodás előtti korszakok természetét legfeljebb amolyan előzményeknek, primitív kezdeteknek tekintették egyrészt, mert kevés s nem eléggé értékes anyagot ismertek belőle, másrészt, mert ez is csekély kivétellel latin, illetve cseh nyelvű volt, minthogy a XVIII. század végéig ezek töltötték be a szlovákok számára az irodalmi nyelvek szerepét. Mišianik munkássága nyomán ez a kép gyökeresen megváltozott. A csehszlovákiai, valamint a magyarországi, romániai, lengyelországi, németországi és ausztriai levéltárakban és kéziratárakban végzett csaknem két évtizedes gyűjtőmunkája nyomán egymás után kerültek napfényre a régi szlovák irodalom eladdig ismeretlen alkotásai. Művészileg is kiemelkedő alkotások (XVI. századi szerelmes versek, Štefan Selecký barokk poémája, XVIII. szá-

zadi népies énekek) mellett természetesen az önmagukban kisebb értékű szövegek (naptártoldalakok, tudóskodó írások stb.) vannak többségben, ez utóbbiak irodalomtörténeti jelentősége azonban szintén igen nagy, mert mennyiségükkel teljesen megváltoztatják a régi szlovák irodalom korábban ismert arányait, meggyőzően reprezentálva a vallásos művek mellett a világi irodalom gazdagságát, kiterjedését. A gyűjtőmunkával párhuzamosan Mišianik megkezdte az anyag feldolgozását, az elvi következtetések levonását. Előbb a régi szlovák irodalom új periodizációját próbálta kidolgozni (*O periodizácii staršej slovenskej literatúry*. SlovLit 1957. Nr. 2. 129—148.), majd többet magával megírta a szlovák irodalom története új akadémiai szintézisének első kötetét (Mišianik—Minárik—Michalchová—Melicherčík: *Dejiny staršej slovenskej literatúry*. Bratislava 1958.). Már ezekben a művekben is kibontakoztak Mišianik munkájának az eredményei, tanulságai, a munkásságát megkoronázó, legutóbbi antológia azonban mind az anyag gazdagságát, mind pedig a feldolgozás színvonalát tekintve jelentősen felülmúlja a korábbi publikációkat.

Mišianik új műve ugyanis nem csupán hagyományos értelemben vett antológia. A régi szlovák irodalom régebben is ismert legfontosabb szövegeinek és az általa gyűjtött nagyszámú ismeretlen alkotásnak a közreadását a szerző összekapcsolta a régi szlovák irodalom egész elvi problematikájának a módszeres megvilágításával. Az az ötven lapos bevezető tanulmány, melyet kötete élére helyezett, nemcsak a válogatás, a szövegközlés megokolására szorítkozik, hanem kiterjed mindazokra a fő kérdésekre, melyek tisztázása elengedhetetlen ahhoz, hogy világosan lássuk a régi szlovák irodalom sajátosságait, történeti fejlődését, az egész szlovák irodalom történetében betöltött szerepét, s nem utolsósorban a szomszédos irodalmakhoz való viszonyát.

Mišianik könyve egyidőben jelent meg *A magyar irodalom történetének* a régi magyar irodalmat tárgyaló első két kötetével; alkalmunk nyíltak így a két annyi szállal összekapcsolt irodalom régi korszakai megítélésének az összehasonlítására. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a két egymástól függetlenül